

OWADY W POLSKIM I ROSYJSKIM JĘZYKOWYM OBRAZIE ŚWIATA
INSECTS IN POLISH AND RUSSIAN LINGUISTIC VIEWS OF THE WORLD

KATARZYNA KULIGOWSKA

ABSTRACT. The paper is devoted to insects in Polish and Russian linguistic views of the world. The figurative meanings, derivational potential and semantic connotations of insects' names, as well as idioms have been analysed to reveal the position of these animals in the language awareness of Poles and Russians.

Keywords: linguistic view of the world, idioms, metaphors, connotations, insects

Katarzyna Kuligowska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań
– Polska, katarzyna.kuligowska@amu.edu.pl

Obraz świata jest jednym z fundamentalnych pojęć, które ukazują specyfikę egzystencji człowieka i jego relacje ze światem. Językowy obraz świata to jego istotny komponent [*Роль человеческого фактора в языке* 1988: 11]. Zróżnicowane jest rozumienie jego istoty w językoznawstwie. Językowy obraz świata bywa określany jako odzwierciedlenie, interpretacja lub nawet kreacja czy też przetwarzanie istniejącej rzeczywistości [Żuk 2010]. Niezależnie od stanowiska dotyczącego charakteru językowego obrazu świata, nie ma wątpliwości, że stanowi on tę część obrazu świata w ogóle, która została utrwalona w danych językowych różnego rodzaju i o różnym stopniu złożoności. Do jego komponentów należą zatem cechy gramatyczne, zasób leksykalny, etymologia wyrazów, ich właściwości słowotwórcze, konotacje semantyczne, jednostki frazeologiczne, teksty literackie oraz pola semantyczno-leksykalne danego języka [Grzegorzczkova 1999: 43-45, Maćkiewicz 1999: 199]. Niniejszy artykuł jest próbą rekonstrukcji fragmentu polskiego i rosyjskiego językowego obrazu świata obejmującego niewielki wycinek świata zwierząt (owady) w oparciu o analizę rozszerzeń metaforycznych i konotacji semantycznych nazw owadów, pochodzących od nich derywatów, a także frazeologizmów i przysłów, których są one komponentami.

„Owady stanowią największą pod względem liczebności gatunków gromadę państwa zwierzęcego. Liczba opisanych gatunków stanowi 75% wszystkich opisanych dotychczas gatunków zwierząt” [Sandner 1990: 9]. Jest ponadto prawdopodobne, że większość gatunków owadów nie została

jeszcze odkryta i opisana. Stworzenia te zamieszkują ziemię od bardzo dawna, zatem można śmiało stwierdzić, że towarzyszą człowiekowi od zarania dziejów. W większości przypadków nie jest to jednak zgodne i harmonijne współzycie, a raczej działanie zmierzające do wytepienia owadów, w którym istota ludzka ze względu na ich niebywałą liczebność i płodność często ponosi klęskę i musi iść na kompromis [Kopaliński 1997: 299]. Nie można jednak zapominać, że są i pożyteczne owady, z których działalności człowiek czerpie wiele korzyści. Wystarczy wspomnieć choćby pszczoły, jedwabniki lub czerwce produkujące cenne surowce, a także zapyłające kwiaty motyle, trzmiele i osy, czy też biedronki pożerające niszczyielskie mszyce.

Rzeczownik *owad*, ros. *насекомое*, jest definiowany jako: ‘zwierzę bezkręgowce z gromady o tej samej nazwie (*Insecta*), z typu stawonogów (*Arthropoda*), żyjące we wszystkich częściach świata, w najróżnorodniejszych środowiskach’; ‘членистоногое животное с суставчатым телом’. Co ciekawe, te hiperonimiczne nazwy nie stanowią komponentów frazeologizmów i przysłów, bardzo uboga jest ponadto sfera ich konotacji [Maciołek 2012: 43]. W potocznym języku polskim dla określenia różnych gatunków owadów często błędnie używa się wyrazu *robak* i pochodzącego od niego derywatu *robactwo*. W obu tych nazwach zawarta jest negatywna ocena przypisywana większości insektów oraz konotacja budzonego przez nie obrzydzenia i wstrętu. Robak poprzez sposób życia i poruszania się symbolizuje małość, słabość, poniżenie i upodlenie, por. *Życie robaka jest istotnie egzystencją marną, skazaną na pełzanie po ziemi* (KJP)¹. Rosyjski ekwiwalent w postaci rzeczowników *червь* i *червяк* oznacza żalostnego, nie zasługującego na szacunek człowieka. Określenie *robak*, ros. *червь* / *червяк*, bywa też używane w znaczeniu dręczących wyrzutów sumienia lub innego rodzaju zmartwień i trosk, co znalazło odbicie w takich wyrażeniach frazeologicznych, jak: *coś kogoś toczy jak robak*, *Każde jabłko ma robaka swego, co go gryzie, zalać robaka*²; *червь сомнения*, *червь ревности*, *червь недоверия*.

Rzeczownik *robactwo* wywołuje bardzo negatywne asocjacje związane z brudem, brakiem higieny, pełzającymi i łatwo rozprzestrzeniającymi się insektami, por. *Jestem tak samo brudna i mała jak oni. Jak ci szpiegujący wszędzie szpiedzy. Tak samo ohydna i godna pogardy, jak pełzające robactwo* (KJP). Wszystkie te konotacje bywają niekiedy przypisywane różnym zniechęconym grupom ludzi, por. *Zgoda – odrzekłem, pohamowując się i nie wdając w rozważania sytuacji militarnej – ale wtedy zjadą dawniejsi dziedzice, fabrykanci i inne*

¹ Cytaty wykorzystane w tekście pochodzą głównie z internetowych korpusów języka polskiego (KJP) i rosyjskiego (КРЯ). Wykaz wszystkich skrótów został zamieszczony na końcu artykułu.

² Pochodzenie powiedzenia *zalać robaka* zostało w szczególności objaśnione przez J. Krzyżanowskiego [Krzyżanowski 1975: 46–48].

robactwo, zabiorą wszystko, co lud obecnie posiada w swych rękach (KJP). W języku rosyjskim rzeczownikiem nazywającym dokuczliwe i nieprzyjemne nagromadzenie owadów jest wyraz *гнус*, którego podstawowe znaczenie obejmuje jednak tylko żywiące się krwią owady latające w chmurach, wszechobecne latem w tajdze. Dokuczliwość takich owadzich mas jest werbalizowana w metaforycznym znaczeniu rzeczownika *гнус*, wskazującym na natrętnego i budzącego odrazę człowieka, występującym najczęściej w postaci wyzwiska, por. *Это ты на нас стучишь?! Это ты, гнус, нас кладываешь? Скажи мне, тварь, или я убью тебя!* (НКРЯ).

Owadem najliczniej reprezentowanym w badanym materiale leksykalnym jest mucha, co specjalnie nie powinno dziwić, jako że jest to stworzenie, które towarzyszy człowiekowi praktycznie w każdym miejscu i o każdej porze roku, a do tego bywa wyjątkowo uciążliwe, por. *натрётны як муха*, ros. *назойлив как муха*. Ludzka antypatia do much może wynikać z faktu, że niektóre z nich gryzą, co wywołuje zdecydowanie zły humor u człowieka, por. *какая муха укусила кого-нибудь*. Natomiast ich wszechobecność i wszechdobylskość sprawia, że może dojść do przypadkowego połknięcia natrętnego owada, co również wpływa na pogorszenie nastroju narażonej na takie zdarzenie osoby, por. *точно муху проглотил*. Na rozdrażnienie i irytację człowieka z pewnością wpłynęłaby obecność much w jamie nosowej, co znajduje wyraz w powiedzeniu *mieć muchy w nosie*, powstałym zapewne z obserwacji rozszoszczonej dokuczliwością much krowy pasącej się na łące.

Skłonność much do przysiadania na najbardziej brudnych i odpychających rzeczach, jak padlina lub odchody, leżąca u podstaw wyrażenia *mucha nie siada* będącego określeniem rzeczy wysokiej jakości lub pozytywnie ocenianego zjawiska, sytuacji, zdarzenia, sprawiła, iż owad ten symbolizuje nieczystość, zarazę i plagę, w chrześcijaństwie zaś jest uosobieniem moralnego i fizycznego zepsucia [Tresidder 2001: 232]. O upodobaniu przez muchy brudu i nieczystości mówi również fragment ludowej bajki pt. *Pchła i mucha: I szła pchła – du miasta, a mucha z miasta. Mucha mówi tak: – Pójdź na wiś, bu tam ni maju ludzie czasu ani zmywać, ani co, to tam si pużywi [...]* [Dlaczego wąż nie ma nóg 2015: 159].

Przekonanie o przynależności much do świata zła potwierdza pochodzące z legendy o Jezusie i pszczole przysłowie *muchy to pszczoły diabła* [Kopaliński 2006: 237]. Jak wyjaśniają autorzy rosyjskiego słownika frazeologicznego, dawniej wierzono, że diabeł w postaci much może przenikać przez usta lub nos człowieka do wnętrza jego głowy, co powoduje dziwne i nierozsądne zachowanie (СРФ). Obraz tego dawnego wierzenia został zachowany w powiedzeniu *у него мухи в голове*, które jest określeniem niemądrego i lekkomyślnego człowieka.

Inną cechą charakterystyczną much jest ich słabość do miodu, por. *лгнать как муха до мiodu; Где мед, там и мухи*, oraz łatwość schwywania ich

na pasek papieru pokryty klejącą substancją, por. *złapać się (brać się) jak mucha na lep*. Człowiek przez stulecia wymyślił też wiele innych sposobów pozbywania się tego natrętnego insekta, w tym działających na większą skalę, co potwierdza się we frazeologizmie *padać jak muchy*, ros. *мрут как мухи*. Do śmierci much może również przyczynić się śmiertelna nuda, jak przekonuje opisujące taką sytuację żartobliwe rosyjskie przysłowie *мухи мрут*, por. *Скучища страшная, мухи мрут* (НКРЯ).

Atrybutem muchy jest niewielki rozmiar, szczególnie w porównaniu z dużym zwierzęciem, o czym mówi dawne porzekadło *zrobić z muchy słonia*, ros. *делать из мухи слона*, a także brak siły, por. *słaby jak mucha*. Dlatego nie stanowi ona ciekawego łupu dla większych drapieżników, por. *орел мух не ловит*, chociaż w niektórych sytuacjach trzeba się zadowolić i taką zdobyczą, por. *добра псу и mucha; и муха псу хороша, если кости не кинут*. Nieduży rozmiar much sprawia, że polować na nie należy z odpowiednio dopasowanym pod względem wielkości narzędziem, por. *за мухой не с обухом*. Niektórzy ludzie jednak nie dopuszczają myśli o polowaniu nawet na tak uciążliwe stworzenia, co obrazuje wyrażenie *nawet muchy by nie skrzywdził*, ros. *и мухи не обидит*, będące określeniem łagodnego i dobrotliwego człowieka. Z drugiej strony polowanie na muchy jest zajęciem nie znajdującym zbyt wielkiego uznania, a odzwierciedla to frazeologizm *muchy łapać*, ros. *ловить мух*, który oznacza tracenie czasu na mało istotne działania lub lenistwo. Podobne znaczenie mało wydajnego i bezcelowego działania ma powiedzenie *liczyć muchy na suficie*. Rosyjskie wyrażenie *считать мух* z kolei obrazuje zachowanie człowieka roztargnionego i zdekoncentrowanego.

Pozytywne konotacje *mucha* wywołuje jedynie u użytkowników języka rosyjskiego, przywołując im na myśl bohaterkę bajki K. I. Czukowskiego *Муха-Цокотуха*, którą przed śmiercią w sieci pająka uratował dziarski komar³. Rosyjski wyraz *муха* jest także komponentem wykrzyknika *едят (съели) тебя мухи* wyrażającego irytację, oburzenie lub zachwyty i zdziwienie, por. *Стой, стой! Чтоб тебя мухи съели! Чего встряхиваешься, как кудлатка [...]* (НКРЯ). Całość obrazu muchy zamyka rosyjski związek wyrazowy *белые мухи* będący określeniem krążących w mroźnym powietrzu kryształków śniegu na podobieństwo drobnych muszek, por. *Когда в воздухе покажутся первые белые мухи, когда темнеть начинает в шестом часу вечера, все чаще думаешь: пора отвальную сочинять* (НКРЯ).

Owadem o zdecydowanie pozytywnych konotacjach jest pszczoła. Stworzenia te produkują wielce ceniony przez człowieka od tysięcy lat miód, służący nie tylko do słodzenia pokarmów, ale i do produkcji leków, a także wosk, z którego można wytwarzać świece. Wymienione zalety pszczół spo-

³ Wszystkie dane dotyczące swobodnych asocjacji pochodzą z rosyjskiego słownika asocjacji pod red. N. Ju. Karaulowa [*Русский ассоциативный словарь* 2002].

wodowały, iż symbolizują one pracowitość, pilność, zapobiegliwość i zdolności organizacyjne [Tresidder 2001: 297; Фоли 1997: 294]. Zawarta w przysłowiu zbiorowa mądrość tak polskiego, jak i rosyjskiego narodu wiąże je głównie z miodem, podkreślając nierozłączność tych dwóch elementów rzeczywistości, por. *gdzie dziatki, tam smród, gdzie pszczoły, tam miód; gdzie jest miód, tam będą i pszczoły; nie dla tego miód, kto się boi pszczół; lgnie jak pszczoła do miodu; как пчелы на мед*. W centrum uwagi znajduje się także pszczoła pracowitość, por. *трудолюбив как пчела*. Nie należy jednak zapominać, że są to owady żądłące, o czym przypomina polskie przysłowie *kto w ul dmuchnie, temu pysk spuchnie* oraz rosyjskie porzekadło: *нет пчелы без жалыца*. Żądło pszczoły w symbolice chrześcijańskiej wskazuje na cierpienie Chrystusa [Tresidder 2001: 175]. Niekiedy jest też przedstawiane jako atrybut Chrystusa będącego sędzią świata, w przeciwieństwie do słodczy miodu, która stanowi uosobienie miłosierdzia współczującego człowiekowi Syna Bożego [Biedermann 2001: 199]. Pszczoły żyją w ulu w świetnie zorganizowanych wspólnotach, w których każdy osobnik dobrze zna swoje zadania, co znajduje potwierdzenie w wyrażeniu *śmiały jak pszczoła w ulu*. Duża liczebność pszczelich rodzin połączona z ciągłą ruchliwością i brzęczącym dźwiękiem wydawanym przez ich przedstawicieli została zobrazowana w powiedzeniu *jak w ulu*, które określa rozgardiasz, rwetes i hałas.

Zdecydowanie odmienne konotacje niż pszczoła wywołuje osa, której przypisywana jest cecha złośliwości, zjadliwości i uszczypliwości, por. *cięty jak osa, злой как оса*. Wyrazna opozycja między tymi dwoma owadami jest ewokowana w przysłowiu *pszczoła z kwiatów miód wysysa, a osa jad*. Osy nie produkują przydatnych dla człowieka surowców, co więcej w odróżnieniu od pszczół umierających po jednorazowym użądleniu, mogą żądlić wielokrotnie. Reakcje słowne użytkowników języka rosyjskiego na hasło-bodziec *osa* w ponad 40% dotyczą żądlenia i jego konsekwencji, np. *жало, жалит, укус, кусает, боль, больно* (PAC).

Obserwacja cech wyglądu zewnętrznego os (budowa ciała, ubarwienie) znajduje odzwierciedlenie w polskich wyrażeniach *cienka jak osa, talia osy*, por. *Najpierw kariera – modelki: talia osy i głodowa; bizneswoman: szary garnitur i marsowa mina; naukowca: silne szkła i mocna kawa [...]* (KJP), a także rosyjskiej nazwie pająka – *наук-оса*⁴. Osy budują gniazda, których niszczenie może być bardzo niebezpieczne dla człowieka, jako że owady te potrafią zaciekle bronić swoich domów. W obu badanych językach zostało to utrwalone w metaforycznym wyrażeniu *gniazdo os*, ros. *осиное гнездо*, oznaczającym zgromadzenie nieprzyjaciół, wrogą organizację, ingerencja w którą może przynieść opłakane skutki, a dostanie się w jej środek stanowi najwyższy poziom ryzyka, por. *Czołowy kandydat Republikanów na prezydenta, przywódca*

⁴ Por. pol. *tygrzyk paskowany*.

większości w Senacie Robert Dole poruszył przed dwoma tygodniami gniazdo os obwiniając amerykański przemysł rozrywkowy o propagowanie „bezmysłnej przemocy i seksu bez uczuć” (KJP); Так и хочется думать, что наконец-то в России появился свой комиссар Каттани, который разворошит осиное гнездо обнаглевших коррупционеров во всех эшелонах власти (НКРЯ).

Za owady pożyteczne uznawane są także mrówki, które, mimo że nie wytwarzają jak pszczoły żadnych cennych dla ludzi surowców, cieszą się dobrą opinią ze względu na przypisywaną im cechę pracowitości i pilności, por. *pracowity jak mrówka, trudnitся как муравей*. Umiłowanie pracy i zapobiegliwość mrówek wychwalane były już w starotestamentowej Księdze Przysłów: *Do mrówki się udaj, leniwcze, patrz na jej drogi – bądź mądry: nie znajdziesz u niej zwierchnika, ni stróża żadnego, ni pana, a w lecie gromadzi swą żywność i zbiera swój pokarm we żniwa*⁵. O mądrości mrówek jest mowa również w innym miejscu wspomnianej części Starego Testamentu: *Są na ziemi cztery istoty małe, lecz najrozumniejsze z mądrych: lud mrówczy, chociaż bez sity, a w lecie nazbiera żywności [...]*⁶.

Pożyteczna działalność mrówek polega między innymi na oczyszczaniu terenów leśnych z różnego rodzaju drobnych odpadów organicznych, dlatego też w języku rosyjskim są one określane jako *санитары леса*, por. [...] *не все насекомые вредят окружающей среде. Есть и те, которые стремятся защитить ее от вредителей всеми силами. Все слышали о них, и все же не многие знают, почему муравьи – санитары леса (I)*.

Mrówki to istoty społeczne, które, podobnie jak pszczoły, żyją w licznych koloniach. Budowane przez nie mrowiska z jednej strony symbolizują dobrą organizację, a z drugiej strony stanowią obraz dużej ilości poruszających się istot, tłumu, natłoku, por. *Na nich piętra toreb. Ile wlezie, ile da się upchnąć, ile można utrzymać. Każdy dźwiga ciężkie, porucha. Ruch jak w mrowisku (KJP); копошение воинственных человечков походило на муравейник (ННКРЯ); lub powodujące dyskomfort nagromadzenie przedmiotów albo obiektów, por. [...] *każdy mieszka w domu z dużym ogrodem, a nie w mrowisku azjatyckich wieżowców czy polskich blokowisk (N)*⁷. Podobne znaczenie niezliczonej ilości czegoś lub kogoś posiada rzeczownik *mrowie*, por. *Ujrzałem tam dachy kamienic, asfaltowe ulice i mrowie sunących ulicami punkcików – przechodniów (KJP)*. Innym jego znaczeniem jest ‘uczucie zimna połączone z nerwowym dreszczem; ciarki’ [Słownik języka polskiego]. W języku rosyjskim uczucie strachu, silnego wzburzenia, emocjonalnego napięcia lub przenikliwy chłód, które może powodować u człowieka doznanie podobne do dotyku licznych mrówczych odnóży opisuje powiedzenie *мурашки по спине**

⁵ Prz 6, 6–8.

⁶ Prz 30, 24–25.

⁷ Co ciekawe, w kulturze indyjskiej biegania mrówek wyglądająca na chaotyczną i bezcelową uznawana jest za symbol ludzkiej ciemnoty [Biedermann 2001: 225].

(по коже, по телу) бегают, por. Когда я вижу его на сцене, у меня начинает стучать сердце, слезятся глаза, мурашки бегут по коже (НКРЯ).

Włożenie kija do mrowiska powoduje chaos i przestrasz u jego mieszkańców, co znajduje odbicie w wyrażeniu *włożyć / wsadzić kij w mrowisko*, oznaczającym działanie, zwykle o charakterze prowokacyjnym, mające na celu wywołanie zamieszania, wzburzenia, żywej dyskusji, np. *Kim Ki-duk w filmie „W sieci” próbuje wsadzić kij w mrowisko, podważyć przekonanie o wyższości liberalnej demokracji nad innymi ustrojami* (N).

Rzeczownik *mrówka* stanowi także podstawę słowotwórczą derywatu *mrówkowiec*, który jest nazwą licznie i chętnie budowanych w PRL-u wielopiętrowych i wieloklatkowych budynków z betonowych płyt, zamieszkiwanych przez setki rodzin, przypominających mrowiska, por. *Najgorzej, że mieszkali w takiej fatalnej dzielnicy; naprzeciw same robotnicze rodziny, wielki mrówkowiec z jednej strony ulicy i pas willi po drugiej* [...] (KJP).

Do owadów najbardziej podziwianych i lubianych przez człowieka należą motyle. Budzą pozytywne konotacje, ponieważ nie stanowią zagrożenia dla ludzi, nie żądają, nie gryzą, a dodatkowo zachwycają swoim pięknym wyglądem, ubarwieniem skrzydeł, sylwetką i lekkością, por.: *On we wszystkim jest taki swobodny, taki naturalny jak motyl!* (KJP); *Elfka, kolorowa i lekka jak motyl, dopasowała się z łatwością, zapląsała* (KJP); *Когда он таким франтом, такой лёгкой, разноцветной бабочкой (красная рубаха! Синие шаровары! Чёрный пояс! Фосфоресцирующие сапоги!) явился к нам в сад и взыскательно покачал головой, прошёл по аллеям, сознаюсь, я просто обомлел и потерял голову* (НКРЯ).

Wprawdzie larwy motyli wyrządzają wiele szkód na polach, w lasach i sadach, a ich wygląd budzi raczej odrazę i wstręt, jednak gąsienica motyla rzadko kojarzona jest z jego urodziwą dorosłą postacią [Sandner 1990: 146]. Cykl życiowy motyla porównywany jest do etapów ludzkiego istnienia – pełzająca gąsienica symbolizuje ziemski żywot człowieka, poczwarka jest symbolem śmierci, natomiast wylatujący z kokonu motyl oznacza ponowne narodziny i swobodnie fruującą duszę. Dlatego w religiach chrześcijańskich motyl jest znakiem zmartwychwstania [Tresidder 2001: 134], por. *Выпив таблетки, ты засыпаешь, и твоя душа отлетает, воздушная и невесомая, как бабочка* (НКРЯ); *Душа, как бабочка из кокона, вылетает из мертвого тела* (НКРЯ).

Sposób zachowania się motyli polegający na ciągłym przelatywaniu z jednego kwiatu na inny w poszukiwaniu nektaru legł u podstawy polskiego powiedzenia *niestały jak motyl*, które oznacza człowieka, najczęściej mężczyznę, niestałego w uczuciach, często zmieniającego swoje obiekty zainteresowania, por. *Wkrótce przecież, niestały jak motyl Zygmunt August, poniechał Zajączkowską, a rzucił się w objęcia kobiety, która umysł i wolę jego ujarzmić i wiecznie do siebie przykuć potrafiła* (I).

Krótkość życia motyli sprawia, że zarówno w kulturze polskiej, jak i rosyjskiej często występują one w roli symbolu marności, szybkiego przemijania i kruchości istnienia. Wspomina o tym Adam Mickiewicz w wierszu zatytułowanym *Pierwiosnek: Dni nasze jak dni motylka, Życiem wschód, śmiercią południe; Lepsza w kwietniu jedna chwilka Niż w jesieni całe grudnie* (I). Przykłady postrzegania motyli jako istot o bardzo krótkim życiu są obecne również w języku rosyjskim, por. *Живет, как бабочка, сегодняшним днем, ничего ей не надо [...]* (НКРЯ).

Ze względu na czas aktywności opisywane owady dzielone są przez entomologów na motyle dzienne, ros. дневные бабочки, i motyle nocne, ros. ночные бабочки. Motyle dzienne w potocznym rozumieniu nazywane są po prostu motylami, podczas gdy motyle nocne w języku polskim są potocznie nazywane ćmami, które to określenie nawiązuje w swej etymologii do ciemności i mroku⁸. Zdaniem Ryszarda Tokarskiego podstawą tego pojęcia jest nie tylko obserwacja zachowania owadów, „ale także ogólniejszy system kulturowych preferencji człowieka...” [Tokarski 2013: 113]. Badacz zwraca uwagę na nazwy gatunkowe motyli dziennych, które eksponują cechy wyglądu owadów, m.in. barwę, np. *bielinek, zieleńczyk, szmaragdowiec*, lub nawiązują do nazw postaci, które charakteryzują się uznaniem, szacunkiem i urodą, np. *admiral, paź królowej, dostojka*, i zestawia je z nazwami gatunkowymi motyli nocnych, które wywołują zdecydowanie negatywne konotacje, np. *zmierzchnica, zmrocznik, nastrosz*. Tłumaczy to zakorzenioną w świadomości językowej opozycją *dzień – noc*, lub nawet opozycją pojęciową *jasny – ciemny*, w której pierwszy element jest wartościowany pozytywnie, np. *jasne spojrzenie*, zaś element drugi budzi pejoratywne skojarzenia, np. *ciemna sprawa* [Tokarski 2013: 113–115]. Z drugiej strony, Małgorzata Brzozowska twierdzi, że wspomniana opozycja nie jest dominującą w sferze wszystkich nazw motyli, dotyczy bowiem nazw z języka potocznego, którego użytkownicy nie posiadają wystarczającej wiedzy, by rozróżnić gatunki motyli dziennych i ciem [Brzozowska 2000: 148]. Pobieżny przegląd rosyjskich nazw gatunkowych motyli także nie potwierdza dominacji analizowanej przez Tokarskiego opozycji. Nazwy motyli nocnych w dużej części są określeniami, które nie ewokują negatywnych skojarzeń, np. *мешочница, пальцекрылка, медведица*, do nielicznych wyjątków należy nazwa *мертвая голова*, pol. *zmora trupia głowa*.

Rosyjski związek wyrazowy *ночная бабочка* poprzez nawiązanie do czasu aktywności nazywanego owada jest potocznym określeniem prostytutki, por. *Платная девушка? Путана? Ночная бабочка? Жрица любви? Какой культурный дворник!* (НКРЯ).

Zjawisko dążenia nocnych motyli do światła jest przyczyną przypisywania tym owadom cechy lekkomyślności i nieroztropności. To niezro-

⁸ Jednym ze znaczeń rosyjskiego wyrazu *тьма* do dzisiaj jest ‘ciemność’.

zumiałe i autodestrukcyjne zachowanie jest werbalizowane w obu językach w formie powiedzenia *Ignąć jak ćma do ognia (światła)*, ros. *лететь как бабочка к огню (на огонь)*, por. *Ночная бабочка летит на огонь, потому что не знает того, что обожжет крылья; и рыба глотает червяка на удочке, потому что не знает того, что это губит ее* (НКРЯ).

Wreszcie, obraz delikatnie trzepoczących motyli skrzydeł tak w języku polskim, jak i w języku rosyjskim ewokuje określenie *efekt motyla*, ros. *эффект бабочки*, przejęte z terminologii matematycznej i upowszechnione dzięki amerykańskiemu filmowi z 2004 roku pod takim samym tytułem. Wyrażenie to opisuje sytuację, w której pozornie nieistotne wydarzenia i błahe decyzje mogą mieć nieprzewidywalny i bardzo istotny wpływ na rzeczywistość w całkowicie odległym miejscu i w innym czasie, por. [...] *czym jest efekt motyla? To teoria zakładająca, że machnięcie motylego skrzydełka w Nowym Jorku może spowodować huragan w Japonii* (KJP); *Конечно, „Брексит”, как и президент Трамп, это такие потрясения, которые заставляют задуматься об „эффекте бабочки” – где еще полыхнет, кто еще наступит на грабли? (I)*

Oprócz pszczoły, mrówki i motyla pozytywne konotacje wywołuje także *biedronka*, w niektórych regionach Polski nazywana też *bożą krówką* (ros. *божья коровка*). Dodatkowo wartościowanie zawarte jest już w atrybutywnej części nazwy tego owada, która wskazuje na jego przynależność do świata boskiego. Z naukowego punktu widzenia pożyteczność biedronki polega na pożeraniu dużych ilości niszczycielskich mszyc oraz kleszczy. Nienaukowe wyobrażenia tłumaczą boskie koligacje biedronek faktem, że owad ten maszerując po dłoni zawsze kieruje się ku niebu [Лапок]. Dawniej wierzono, że biedronki są przynoszącymi szczęście lub dobre nowiny wysłanikami nieba i dlatego nie wolno ich zatrzymywać ani tym bardziej zabijać, a wyrządzona im krzywda mogłaby spowodować nieszczęście. Biedronkę można jedynie zachęcać do odlotu przy pomocy wierszyka: *Biedroneczko leć do nieba, przynieś nam kawałek chleba* [Kopaliński 2006: 41]. Podobna zachęta utrwalona została także w języku rosyjskim w różnych wariantach dziecięcego wierszyka, por.: *„Божья коровка, улети на небо, принеси мне хлеба – черного, белого, только не горелого”* (НКРЯ); *Божья коровка, улети на небо – там твои детки кушают комлетки (конфетки)* [Живая речь].

Wyraz *biedronka*, jak podaje *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wiąże się z polskimi dialektyzmami *biedrona* ('nazwa krowy łaciatej'), *biedroń* ('nazwa nadawana wołom w cętki lub łaciatym'), *biedrawy* ('nazwa wołu z łatami w okolicy bioder'), *biedrula* ('krowa łaciata') i in., co tłumaczy obecność rzeczownika *krówka*, ros. *коровка*, w nazwie tego żuka [Boryś 2005: 27]. Przyjemny dla oka wygląd biedronki z pewnością jest kwestią decydującą o dużej sympatii człowieka do tego stworzenia. Cechy fizyczne opisywanego owada, czyli przede wszystkim piękna czerwona barwa oraz posiadanie czarnych kropek, są często eksponowane w licznych tekstach wierszy, Pio-

senek i zagadek skierowanych głównie do dziecięcego odbiorcy, por.: *Do biedronki przyszedł żuk, w okieneczko puk-puk-puk [...] Oburzyła się biedronka: „Niech pan tutaj się nie błąka, Niech pan zmiata i nie lata, I zostawi lepiej mnie, Bo ja jestem piegowata, a pan – nie!”* (I); *Biedroneczki sa w kropeczki i to chwalał sobie [...]* (I); *Божья коровка, Чёрная головка, Рыжая рубашка, Милая Ивашка. На краю сорочки Чёрненькие строчки. На рубашке точки – Капельки от ночки* (I); *Ой, что за насекомое, Пока что незнакомое?! Вперед ползет, не пятится, На нём в горошек платице* (I). Nieszkodliwość opisywanego owada sprawia, że określenie *божья коровка* w potocznym języku rosyjskim bywa przypisywane człowiekowi, którego cechuje łagodność i potulność, por. *В ее произведении Чернышевский – безвольный робкий человек, который, что называется, и мухи не обидит, такая божья коровка* (НКРЯ).

Do owadów o zdecydowanie złej sławie należą wesz, ros. вошь, pchła, ros. блоха oraz komar, ros. комар, które żywią się krwią i poprzez krew mogą przenosić zarazki wielu poważnych chorób zagrażających człowiekowi. Pchły kojarzone są najczęściej ze swoimi psimi żywicielami, co znajduje potwierdzenie w rosyjskim powiedzeniu: *с собакой ляжешь, с блохами встанешь*. Wszy najczęściej występują na ciele człowieka, na elementach jego odzieży i osobistych przyborach, por. *wierci się jak wesz na kołnierzu; nudny jak wesz za kołnierzem; rzuca się jak wesz na grzebieniu; принялся за дело, как вошь за тело; была бы шуба, а вши будут; быстрая вошка первая на гребешек попадает*. Jednak utrwalone w języku doświadczenie uczy, że także pchły niekiedy wybierają inne niż psia sierść miejsca do życia, na przykład części odzieży lub bielizny pościelowej, por. *uczepić się jak pchła kożucha; рассердась на блох (на вшей), да и шубу (одеяло) в печь*. Przeniesienie wizji ukłucia przez pchłę, które wywołuje nieprzyjemny świąd skóry, leży u podstaw rosyjskiego frazeologizmu *какая блоха укусила*, będącego określeniem nietypowego i niezrozumiałego zachowania się człowieka. Mikroskopijny rozmiar opisywanego owada został zobrazowany w pochodzącym z utworu Nikołaja Leskowa zatytułowanym *Левша* wyrażeniu *блоху подковать*, które oznacza działalność rzemieślnika o niebywałym talencie i poziomie umiejętności. Cecha niewielkiego rozmiaru pchły jest ewokowana także we frazeologizmie *искать блох*, które opisuje czynność polegającą na uporczywym doszukiwaniu się najdrobniejszych błędów i potknięć, por. *„Перестаньте искать блох!” – глава ЦИК повысила голос на оппонентов [...] Так остро Элла Памфилова ответила на критику изменений, которые избирательные комиссии опробуют уже в сентябре* (I). Z kolei oparte na ironii powiedzenie *блоха с лошадь, а вошь с корову*, które służy jako określenie oszusta i blagiera, bazuje na kontrastowym zestawieniu stworzeń o całkowicie różnych rozmiarach. Dla odmiany polskie przysłowie *łatwiej jest sto pcheł upilnować niż jednej dziewczyny* przekonuje, że trudność odnalezienia nawet dużej liczby tak małych insektów jest niczym w porównaniu z pilnowaniem młodej dziewczyny.

Pchły i wszy kojarzone są z brudem i zaniedbaniem, ponieważ występują zwykle w dużych skupiskach ludzi lub zwierząt, w których nie są zachowane podstawowe warunki sanitarne. Ta niezwerbalizowana cecha konotacyjna wykorzystywana jest w przenośnych znaczeniach wyrazów pochodnych opisujących małą wartość, niską jakość oraz niepożądane cechy moralne lub ich posiadacza: *zapchlony* 'nędzny, marny, lichy, kiepski', *wszarz* 'człowiek podły, pozbawiony zasad moralnych', *wszawy* 'budzący niechęć i odrazę'; *вшиивый* 'ничего не стоящий, низкого качества; плохой', w których zawarta jest pogarda i obrzydzenie, por. *Skąd on ma kasę? Skąd ten wszarz ma tyle szmalu? Przecież nie odłożył z pensji? Na czym się wzbogacił?* (KJP); *Про Юрьева в прежние времена вообще сказали бы: вшивый интеллигент – худой, осторожный, в больших очках, всегда безупречно одетый и причесанный, невероятно воспитанный* (НКРЯ). Wszy szczególnie dawały się we znaki ludziom w okresie klęsk żywiołowych, takich jak wojna, powodując rozprzestrzenianie się śmiertelnie niebezpiecznego tyfusu plamistego, a także nazwyczajniej uprzykrzając codzienną egzystencję, por. *И был у нас еще один враг – вши! Огромные, средние, маленькие! Черные! Серые! Всякие. Но одинаково безжалостные, не дающие покоя ни днем, ни ночью* [Алексиевич 2013: 61].

Pejoratywna ocena pogardzanego pchlego gatunku i obraz niegodnej szacunku postaci zawarta jest w wierszu Jana Brzechwy pt. *Przygody Pchły Szachrajki: Chcicie bajki? Oto bajka: Była sobie Pchła Szachrajka. Niestychana rzecz po prostu, By ktoś tak marnego wzrostu I nędznego pchlego rodu Mógł wyuczynić bez powodu Takie psoty i gałgaństwo, Jak pchła owa, proszę państwa [...]* (I). Łapanie pcheł w języku rosyjskim utrwalone zostało jako proste zajęcie, które nie wymaga specjalnego sprzętu: *без снасти только блох ловить*. Ową łatwość zabijania tych dokuczliwych owadów zobrazował Włodzimierz Majakowski w utworze opisującym planowany przez angielskiego króla pogrom bolszewików przy użyciu pchlich oddziałów: *Хвастнул генерал немножко – красноармеец тут... схватил блоху за ножку, под ноготь – и капут! Капут блохе! Хе-хе-хе-хе!* (I).

Komar postrzegany jest przede wszystkim jako owad, który żywi się krwią ludzi i zwierząt, będący roznosicielem bakterii chorobotwórczych, por. *Na tych, których gwiazda wiodła do tej ziemi szczęśliwości, czyhał tyfus, dur brzuszny, czerwotka i komar, anofelesem zwany, rozsiewca malarii* (KJP). Wśród asocjacji wywołanych hasłem *комар* u użytkowników języka rosyjskiego pojawiają się określenia o charakterze synonimów wskazujące na podstawę jego pożywienia: *кровопийца, вампир, кровосос, кровопивец* (PAC). Do innych atrybutów kojarzonych z komarami należy wydawany przez nie uporczywy i irytujący dźwięk, por. *Żarówka, pewnie źle dokręcona, mrugała bez przerwy, brzęcząc jak komar* (KJP); *W knajpie zapadła cisza absolutna i na pewno jakiś powieściopisarz wspomniałby w tym momencie coś o bzykaniu komara. Niestety, nie*

słysząc było nawet tego maleńkiego krwiopijcy (KJP); Тишина стояла, только одинокий тихий комар звенел у уха (HKPЯ); И все же не могу отделаться от мысли, которая, как комар, гудит над ухом (HKPЯ). W świadomości językowej obu nacji utrwalone zostały także niewielkie rozmiary i znikoma siła opisywanego gatunku owadów, por. *Kosteczki jak patyczki, piąstka jak u komara* (KJP); *Худая, как комар, но очень элегантная и сильно озабоченная на анти-советской почве* (HKPЯ). Z małym rozmiarem komara związane jest także rosyjskie powiedzenie *комар носа не подточит*, które wskazuje na doskonale wykonaną pracę. Jego podstawą jest metaforyczne przeniesienie obrazu idealnie gładkiej i równej powierzchni, w której nie ma najmniejszej szczeliny, nawet takiej, która zmieściłaby mikroskopijny kłująco-ssący aparat gębowy komara, por. *Подбери все материалы, чтобы комар носа не подточил!* (HKPЯ).

Jednakowe skojarzenia w świadomości tak Polaków, jak i Rosjan wywołuje nazwa *szarańcza*, ros. *саранча*, która uosabia przytłaczającą ilość czegoś, dokuczliwy tłum i niszczycielską siłę. Atak tych owadów opisany w Starym Testamencie stanowi jedną z plag egipskich, por. *Szarańcza przyleciała na całą ziemię egipską i opuściła się na cały kraj egipski [...] pożarła wszelką trawę ziemi i wszelki owoc z drzewa, który pozostał po gradzie, i nie pozostało nic zielonego na drzewach i nic z roślinności polnej w całej ziemi egipskiej*⁹. Znaczenie metaforyczne obecne w wyrażeniach frazeologicznych w obu językach wykorzystuje ów obraz ogromnej chmary owadów przemieszczającej się z miejsca na miejsce i pozostawiającej po sobie niewyobrażalnie duże połacie zniszczonych upraw, przy czym jej pojawienie się z reguły jest całkowicie nieprzewidywalne, por. *spadać jak szarańcza; как саранча наброситься на что-нибудь*.

Zbliżone do wyżej opisanych konotacje zawarte są w przerośnym znaczeniu polskiej nazwy *stonka*, które wskazuje na dużą grupę ludzi zachowujących się uciążliwie, hałaśliwie, niszczących wszystko dookoła siebie, por. *Turystyczna stonka. Po nieokiełznanach siłach przyrody największym zagrożeniem dla dziedzictwa naszej kultury są turyści* (N).

Nazwa *колорадский жук*, rosyjski ekwiwalent rzeczownika *stonka*, nawiązuje do teorii spiskowej, która pojawienie się tego szkodnika w powojennej wschodniej Europie przypisywała celowym działaniom Stanów Zjednoczonych mającym na celu osłabienie gospodarczej siły ZSRR i innych państw bloku socjalistycznego. W przerośnym znaczeniu wyrażenie to oznacza fałszywego, obłudnego i podstępного człowieka, por. *Понятно, понятно, Витя! Ну и жук же ты колорадский! Всё продумал, всё учёл, голыми руками тебя не возьмёшь* (HKPЯ).

W polskim i rosyjskim językowym obrazie owada można zaobserwować duże zbieżności. W językowo-kulturowej przestrzeni obu nacji wy-

⁹ Wj 10, 14–15.

rażnie zaznacza się opozycja między owadami z utrwalonymi pozytywnymi konotacjami oraz owadami charakteryzującymi się pejoratywnym wartościowaniem. Pozytywna ocena owadów opiera się głównie o kryterium użyteczności dla człowieka oraz ich nieszkodliwości. Istotną rolę odgrywa także wygląd zewnętrzny. Negatywne konotacje związane są przede wszystkim z zagrożeniem dla zdrowia człowieka stwarzanym przez poszczególne insekty w związku z roznoszeniem chorób lub ich dokuczliwością wynikającą z ryzyka ukąszenia, wydawanego uciążliwego dźwięku albo powodowanych zniszczeń. Pojedyncze różnice pomiędzy polskim i rosyjskim obrazem analizowanego wycinka rzeczywistości mają swoje źródło w odmiennych uwarunkowaniach geograficznych bądź elementach literacko-kulturowych, por. *гнус, Мыха-Цокомыха, Пчѣла Шачрайка*.

Bibliografia

- Bartmiński J., Kielak O., Niebrzegowska-Bartmińska S. 2015. *Dlaczego wąż nie ma nóg. Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Biedermann H. 2001. *Leksykon symboli*, Warszawa: Muza S. A.
- Boryś W. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Brzozowska M. 2000. *Derywaty onomazjologiczne (asocjacyjne) w językowym obrazie świata*, „Język a Kultura”, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, t. 13, s. 143-152.
- Grzegorzycowa R. 1999. *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 39-46.
- Kopaliński W. 1997. *Koty w worku czy z dziejów pojęć i rzeczy*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- Kopaliński W. 2006. *Słownik symboli*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- Krzyżanowski J. 1975. *Mądrzej głowie dość dwie słowie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Mackiewicz J. 1999. *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 193-206.
- Maciołek M. 2012. *Kształtowanie się nazw owadów w języku polskim. Procesy nominacyjne a językowy obraz świata*, Katowice: praca doktorska, dostęp online: <https://sbc.org.pl/Content/93259/doktorat3279.pdf> (10.11.2017).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. 1980. Poznań-Warszawa: Wydawnictwo Pallotinum.
- Sandner H. 1990. *Owady*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski, dostęp online: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/> (12.09.2017).
- Tokarski R. 2013. *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Tresidder J. 2001. *Słownik symboli*, Warszawa: Wydawnictwo RM.
- Żuk G. *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przelomu wieków*, dostęp online: https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/144/Jezykowy_obraz_swiate.pdf?sequence=1 (07.09.2017).
- Алексиевич С. 2013. *Последние свидетели. Соло для детского голоса*, Москва: „Время”.
- Белянин В. П., Бутенко И. А. *Живая речь. Словарь разговорных выражений*, dostęp online: <https://livespeak.academic.ru> (10.09.2017).
- Лапок Л., *Почему божья коровка так называется*, dostęp online: http://www.topauthor.ru/pochemu_bogya_korovka_tak_nazivaetsya_fb62.html (10.09.2017).
- Серебренников Б. А., Кубрякова Е. С., Постовалова В. И., Телия В. Н., Уфимцева А. А. 1988. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*, Москва: „Наука”.

Objaśnienia skrótów

- KJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego, dostęp online: <http://nkjp.pl>
- N – „Newsweek”, wydanie internetowe, dostęp online: <http://www.newsweek.pl>
- НКРЯ – Национальный корпус русского языка, dostęp online: <http://ruscorpora.ru/index.html>
- РАС – Караулов Н. Ю., Черкасова Г. А., Уфимцева Н. В., Сорокин Ю. А. 2002. *Русский ассоциативный словарь: в 2-х т.*, Москва: Астрель.
- СРФ – Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. 1998. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический словарь*, Санкт-Петербург: „Фолио-Пресс”.
- I – Inne źródła internetowe